

INHOUD

	Goddelijk speculeren	7
I	Nederland en West-Europa: geen god, geen gebod?	25
	1 Eben-Haëzer	27
	2 Nederland uniek	39
	3 Syncretisme: <i>what works?</i>	57
II	Van monotheïsme naar ietsisme: de lotgevallen van het hiernamaals	69
	4 Monotheïsme als intermezzo	71
	5 Hoe God manieren leerde	86
	6 Kleine geschiedenis van het dood-zijn	III
	7 Predestinatie: de deugd is zijn eigen beloning	126
III	Op zoek naar ankers voor gewetensbevestiging	141
	8 Nalatigheid in het werelddorp	143
	9 De banaliteit van het goede	159
	10 Mozes, Kerstman, Sinterklaas	175
	II Cascorituelen	187
IV	Kan de Heer ons verder helpen?	207
	12 God is een ouwe soldaat	209
	13 Op de Berg Aso	219
14	Buigen voor Allah, ontbukken voor God	225
	15 De Barmhartige Europeaan	245
	Verantwoording	255
	Register	267

GODDELIJK SPECULEREN

God is *hot*, hoofdpersoon in een grote stroom verhandelingen pro en contra zijn aanwezigheid. Wat maakt God zo actueel? Verschillende redenen, die min of meer toevallig samenvallen. In de eerste plaats de pendulebeweging van de geschiedenis: na dertig, veertig jaar in het verdomhoekje mag God zich weer op straat vertonen. Daarnaast de zich verbreidende gedachte dat de individualisering in onze samenleving is doorgeslagen en dat religie ons misschien kan helpen aan een nieuwe gemeenschapszin. Ten derde de opkomst van de islam.

Die laatste ontwikkeling lijkt het huidige debat te domineren. Aan de ene kant staan de bevlogen atheïsten, voor wie de groeiende invloed van de islam een schrikbeeld is. Ze willen echter niet de indruk wekken dat ze de ene godsdienst of cultuur zouden voor-trekken boven de andere. Daarom stellen ze onder het motto 'gelijke monniken, gelijke kappen' het christendom op één lijn met de islam. De andere partij ziet in de opkomst van de islam juist een argument om een 'herkerstening' van de westerse cultuur te bepleiten. Zonder het schild van het christelijk geloof zouden wij overvleugeld worden door de islam.

Mij lijkt dat de ontwikkelingen op religieus gebied in Nederland en West-Europa een betere beschrijving en een beter begrip verdienen dan gangbaar is in dit gepolariseerde debat. De discussie over de vraag of God wel of niet bestaat, en of we hem terug moeten toveren of moeten dansen op zijn graf, is uitgemolken en vruchteloos. Godsdienstige ontwikkelingen zijn nu eenmaal niet te beïnvloeden door beleid. Tegenwoordig maakt ieder voor zich wel uit wat God, religie, geloof, godsdienst of spiritualiteit voor hem inhoudt.

Wel is het van groot belang te doorgronden wat de som van al die individuele gezindheden betekent voor onze manier van samenleven. Nederland en West-Europa zijn de eerste gebieden ter wereld waar het vertrek van de christelijke God in volle gang is. Alle reden om de vraag te stellen wat er zal gebeuren met de morele traditie die het christendom ons heeft nagelaten. Een standpunt pro of contra God kan daarbij worden gemist als kiespijn. Wie roept dat we het zonder God niet zullen redden, gooit bij voorbaat de handdoek in de ring. Wie korte metten wil maken met alles wat aan hem herinnert, gooit het kind met het wijwater weg.

In dit boek stel ik de vraag naar de toekomstige houdbaarheid van de aan het christendom ontleende moraal vanuit een 'positieve grondhouding'. We hebben alle reden om het christelijk erfgoed, zoals het zich in onze tijd in West-Europa heeft ontwikkeld, te koesteren. De christelijke moraal is universalistisch en egalitair: alle mensen zijn gelijk voor God. En ze is activistisch: het gaat erom dat je daadwerkelijk bijdraagt aan een betere wereld.

Wat zijn de vooruitzichten voor die door het christendom ingegeven gezindheid als God en het hiernamaals verdampen om plaats te maken voor een onbestemd 'ietsisme'? Dat is de vraag waar dit boek over gaat. Hieronder spits ik die vraag verder toe, maar voor ik dat doe, vertel ik iets over mijzelf en over mijn beweegredenen om aan de boekenstroom over God een nieuwe titel toe te voegen.

Mijn godboek

Het was vier mei toen ik voor het eerst een kerk vanbinnen zag. Ik was tien jaar en mijn ouders vonden dat ik groot genoeg was om mee te gaan naar de dodenherdenking. Twee minuten stilte bij het monument in onze buurt, daarna een stille tocht en een bijeenkomst in een kerk. Snappen deed ik het niet. Ik wist wie we op vier mei herdachten: onze joodse familieleden van vaderskant die de oorlog niet hadden overleefd. Maar wat moest een kerk daarbij?

Bij het monument zag ik mannen in blauwe overalls met helmen

op, ik hoorde de *Last Post* blazen en iemand sprak over ‘sterven voor het vaderland’. En dan ook nog naar de kerk! Het was me allemaal even vreemd – het had niets te maken met de oorlogsherinnering die als een deken over ons huishouden hing, of met de weinige woorden en beelden waarin die herinnering vervat was geraakt.

Bij ons aan tafel werd volop gedebatteerd en geruzied over politiek en moraal, over wat je moet doen en wat je moet stemmen, maar nooit over godsdienst, over de zin van het leven of de vraag waartoe wij op aarde zijn. Wie in de dood van een reeks familieleden een ‘zin’ kon ontdekken, die mocht zijn vinger opsteken. Als er bij ons thuis al werd gespeurd naar een zin van het leven, dan leek dat toch verdacht veel op een *whodunit*.

Was die kerk waar de herdenking werd afgesloten katholiek geweest, dan was mijn vader nooit meegegaan; de katholieken hadden het antisemitisme immers zo ongeveer uitgevonden. Maar het was een gereformeerde kerk en gereformeerden waren ‘goed’ geweest in de oorlog. Om dezelfde reden mocht mijn moeder mijn broers en mij enige kennis van het christelijk gedachtegoed bijbrengen. Ze las ons voor uit de kinderbijbel en koos daarbij liefst verhalen met een stevige morele inslag.

Maar we lazen ook de kinderstrip *Bulletje en Boonestaak*, waarin A.M. de Jong en George van Raemdonck onbekommerd de spot dreven met de hemel en de katholieke santenkraam. Zo kreeg ik alles bij elkaar een open houding bijgebracht: laat je niet koeioneren door kerken met hun vaste waarheden, maar ontken ook niet dat godsdienst het beste in mensen naar boven kan halen.

Naar voorbeelden van dat laatste hoefde ik niet lang te zoeken. Een oom, een neefje en een nichtje hadden de oorlog overleefd dankzij de moed van godvruchtige – katholieke! – mensen. Misschien komt het daardoor dat ik, in weerwil van mijn eigen non-geloof, bewogen kan raken door de religieuze toewijding van anderen. Later kwamen daar nieuwe indrukken bij, haast onbewust opgedaan. De toelichting op een straatnaambord. Een rij namen op een monument. Foto’s van verzetslieden in een boek over het lot

De auteur op de kansel, Broederkerk Kampen, begin jaren zestig

van de joden in een Nederlandse stad. Het zijn vaak godsdienstige mensen die je vanaf die zwart-witfoto's aankijken. Daarvoor hoef je niet eens het onderschrift te lezen – het straalt van hun gezichten af. Onopvallende mannen en vrouwen, meestal ernstig de lens in kijkend, die hun heldendaden in stilte hebben verricht.

Ik ben door deze achtergrond nooit vatbaar geweest voor de gemakzuchtige antigodsdienstige gezindheid die in de jaren zestig bon ton werd in de linkse kerk. In plaats daarvan verdiepte ik me in de godsdienstsociologie, zodat ik mijn antireligieuze vriendjes tot

vervelens toe kon onderhouden over het verschil tussen de infra-lapsarische en de supralapsarische predestinatieopvatting. Later, toen ik journalist werd, schreef ik graag over onderwerpen als de mennonieten in Paraguay, een joodse non in Engeland of kindertekeningen van God.

Maar ook ging ik naar Westerbork, de laatste halte van de Nederlandse joden op weg naar de vernietigingskampen, en schreef een verhaal over de 'buren' van het kamp tijdens de oorlog. Hoe hadden zij het ondergaan? Hadden ze niet méér kunnen doen om mensen te redden? De meeste boeren in de omgeving bleken vrome protestanten te zijn. Ze waren bijna zonder uitzondering 'goed', maar ze hadden het in de oorlogsjaren ook bar druk met de Vrijmaking, waarbij radicale gereformeerden zich afsplitsten onder het banier van 'artikel 31'. Kissebissen over de zin van het leven terwijl even verderop de vernietiging van het leven werd voorbereid.

Ik wilde meer begrijpen van die christelijke inspiratiebron, maar er tegelijk afstand van houden. Daarom ging ik een paar jaar later op pelgrimstocht naar Santiago de Compostela, maar deed het voor alle zekerheid in omgekeerde richting: begon in Compostela en liep naar huis. *Peregrino al contrario* noemde een Spaanse pater me, en daar zat wel wat in.

Zo zijn de onderwerpen oorlog, godsdienst en moraal bij mij al vroeg met elkaar verweven geraakt. Vooral de grote invloed die godsdienst uitoefent en heeft uitgeoefend op ons denken en ons gedrag, intrigeert me. Ook als kerkelijke instellingen verschrompelen, als veel mensen van mening zijn dat God dood is en als religieuze ideeën individualiseren, kunnen die ideeën nog lang en krachtig doorwerken.

Zelf ben ik daar een sprekend voorbeeld van. Ik zie niets in God, ook het 'ietsisme' is niet aan me besteed. Toch zijn er in mijn leven en denken heel wat calvinistische trekjes te bespeuren. Zo schrijf ik m'n hele leven al over moraal en ben ik niet de gangmaker van de polonaise op bruiloften en partijen, terwijl het protestantse arbeidsethos juist wel bij me is aangeslagen.

Ik ben dan ook geen militant atheïst – ik heb er geen behoefte aan om zieltjes te winnen voor het niet-geloof. Het verband tussen godsdienst en moraal is in onze tijd van normverdringing en ideologische verschraling brandend actueel. Kunnen religieuze tradities – misschien zonder dat we ons dat bewust zijn, zonder dat we ze kunnen benoemen en wie weet in een seculier jasje – ons een houvast blijven bieden voor gewetensbevestiging? Hebben we daar het christendom voor nodig? Een beeld van het ‘hiernamaals’? Kerken?

Dat is het soort vragen dat me al sinds mijn studietijd fascineert. Ooit zou ik daar eens een mooi boek over schrijven, nam ik me toen voor, namelijk als ik oud was en toch niks anders meer te doen had. Ook wilde ik het lekkerste voor het laatst bewaren – ik zei al dat ik een calvinist ben. Calvinisten zijn meesters in ‘uitgestelde behoeftebevrediging’, weten we sinds Max Weber.

Dat uitstellen was toen geen probleem, want verder was er toch geen hond die zich voor godsdienst interesseerde. In de laatste decennia van de afgelopen eeuw was religie iets voor een slinkend groepje pathetische bejaarden die de lachers op hun hand kregen met hun potsierlijke pogingen om ‘modern’ te doen. Intussen ben ik nog niet echt oud maar heb ik toch mijn godboek vast geschreven. Ik moest wel, wilde ik niet de laatste in Nederland zijn die met zo’n boek voor de dag komt!

Wat dit boek wel en niet is

Een aantal publicaties die ik voor dit boek heb gebruikt, mocht ik lenen van mr. L. de Vries, een gepensioneerd jurist die in een stille Haagse straat een huis bewoont dat van nok tot vloer met boeken is gevuld. Godsdienst en godsdienstsociologie is maar één van zijn belangstellingsgebieden. Zijn collectie beslaat niet meer dan vier, vijf schappen in de voorkamer, maar bestaat grotendeels uit unieke boeken die ik nooit eerder onder ogen kreeg.

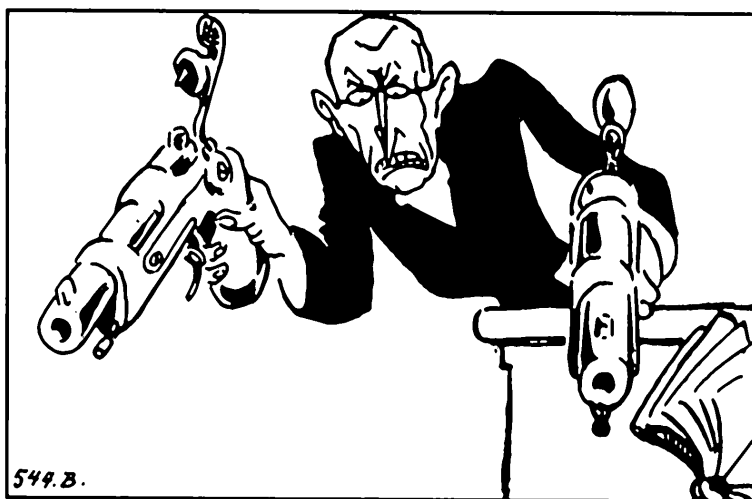
Het meest bijzondere boek stond niet in de kast, maar lag op

Dominee van George van Raemdonck...

tafel – mr. De Vries was het net aan het lezen: *Kriminalgeschichte des Christentums*, het hoofdwerk van de Duitse schrijver Karlheinz Deschner. In 1986 verscheen het eerste deel, gewijd aan het Oude Testament; in totaal moeten het er tien worden, waarin alle misdaden die het christendom op zijn geweten heeft nauwgezet worden geïnventariseerd. ‘Hij is nu bij deel 8,’ wees De Vries naar het vuistdikke boek. ‘Dat loopt tot ongeveer 1600. Hij laat ook zien hoe de kerkgeschiedenis al die wandaden systematisch heeft verdoezeld.’

Deschner staat niet alleen in zijn standpunt. Blijkens een recent onderzoek door de KRO vindt bijna de helft van de Nederlanders dat ‘godsdienst alleen maar tot oorlog leidt’. Heeft het christendom dus alleen maar kwaad aangericht? Dat is nou ook weer overdreven, zeker in onze tijd. Kerken bieden vrijplaatsen voor benarde asielzoekers. Ze geven financiële en morele steun aan eenzame en behoeftige mensen. Ze helpen sociale netwerken in stand te houden. Ze waren de enige instanties die zich in het begin van de aids-epidemie ontfermden over doodzieke patiënten en doen dat waar nodig nog steeds.

... de misdaden van het christendom

Onderzoekers constateren steevast dat kerkleden – en dan vooral diegenen die trouw naar de kerk gaan – veel vaker vrijwilligerswerk doen en daar veel meer tijd aan besteden dan anderen. Ook geven kerkleden meer geld voor goede doelen. Het streng gereformeerde Urk is al jaren het vrijgevigste dorp van Nederland. In 2003 leverden collectes voor goede doelen daar gemiddeld 48,70 euro per huishouden op – tegen 0,63 euro in Den Haag, het minst vrijgevige dorp.

Actieve kerkleden – van welke kerk maakt weinig uit – verlenen gemiddeld ook meer informele hulp, doen meer aan ondersteuning van vluchtelingen, leggen meer medegevoel en verantwoordelijkheid voor anderen aan de dag, en zijn beleefder en minder crimineel dan niet-kerkleden. Zelfs Paul Cliteur, een van 's lands meest onverschrokken atheïstische zeloten, geeft toe dat zijn christelijke studenten 'over het geheel genomen netter' zijn.

Was de bijdrage die het christendom aan de westerse beschaving leverde per saldo nu positief of negatief? Dat is een van de relivra-

gen waar dit boek níét over gaat. Mensen hebben onder invloed van religie de meest verschrikkelijke en de meest fantastische dingen gedaan. Zeker is dat de christelijke religie ons, aldus de originele reliwatcher Huub Mous, ‘ondanks al zijn onmiskenbare gebreken, heeft opgevoed tot wat we zijn’. Of, in de woorden van de Poolse filosoof Leszek Kolakowski: ‘Je kunt op het christendom kritiek hebben zoveel als je wilt, maar het verschaft de West-Europese samenleving in elk geval een breed gedragen normbesef.’

Het christendom was tot in de afgelopen eeuw de krachtigste motor van onze beschaving. Het stelde grenzen en kon rigide zijn, maar had ook iets heilzaams en geruststellends dat nu heimwee oproept bij menigeen die in de jaren zestig en zeventig met een klap de kerkdeur achter zich dichtsloeg.

Dit is dan ook geen boek waarin God vanwege zijn misdaden de mantel wordt uitgeveegd terwijl hij trouwens niet eens bestaat. Het is ook geen boek waarin hij wordt teruggeroepen om ons uit de normen- en waardenwoestenij te verlossen, het derde millennium in te voeren en een *point d'honneur* te verschaffen tegenover de islam. Het is al evenmin een boek over de toenemende rol van godsdienst in de wereld en de aanstaande wedergeboorte van het kerkelijk christendom in Nederland. Ook is het geen boek over de scheiding tussen kerk en staat, de noodzakelijke of juist verderfelijke rol van religie in het openbaar domein en de vraag of de overheid die rol in de multiculturele samenleving moet ‘faciliteren’. Verder is het geen reli-psycho zelfhulpboek, geen ‘brief aan God’, geen verslag van mijn persoonlijke zoektocht naar de zin van het leven en ook al geen kroniek van mijn afscheid van God.

Dit boek gaat niet over mij en niet over God, maar over ons en ons beeld van God. Met ‘ons’ bedoel ik de Nederlandse en West-Europese samenleving en met God bedoel ik de God van Nederland en het christelijk hiernamaals. Dit boek gaat over de wisselwerking tussen die twee, met speciale aandacht voor de morele oriëntaties die daaruit voortvloeien.

Op andere godsdiensten ga ik niet uitgebreid in. Uiteraard komt het jodendom ter sprake, peetvader immers van het christelijk ge-

loof. De islam en andere voor Nederland ‘nieuwe’ godsdiensten bespreek ik alleen zijdelings, in hun verhouding tot de christelijke traditie die in ons deel van de wereld toonaangevend was en is.

Wel besteed ik aandacht aan niet-kerkelijke rituelen die, nu het kerkelijk christendom verzwakt, een rol kunnen spelen bij gewetensbevestiging. Ik ga in op de kansen die de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog daarbij biedt, maar ook op de betekenis van Sinterklaas als ‘goede heer’ die ons voorhoudt dat we niet stout mogen zijn.

Religie is een uniek *interface* tussen persoonlijk handelen en maatschappelijke moraal. Uniek, omdat religie fungeert als een bijzondere en bijzonder effectieve vorm van zelfdwang ‘over de band van’ externe beheersing. Doorslaggevend is daarbij de kracht van metafysische ideeën die worden gedeeld met anderen in de kerkelijke gemeenschap. Tenminste – op die manier functioneerde het geloof in onze contreien de afgelopen eeuwen.

Maar nu verandert alles, zowel in de samenleving als in onze voorstellingen van God, het bovennatuurlijke en het hiernamaals. Welke samenhangen vallen er te ontdekken tussen die twee soorten verandering? En wat zijn de gevolgen daarvan voor onze morele ideeën en de manier waarop we die ritueel ondersteunen? Zeg maar: wat is in onze tijd het verband tussen godsbeelden en goed gedrag?

In de huidige stroom van publicaties en debatten over religieuze onderwerpen wordt dit aspect weinig belicht. Toch dienen zich fascinerende vragen aan. Wat is bijvoorbeeld de relatie tussen de individualisering in de aardse wereld en het beeld dat we hebben van God en onze eigen ‘zielen’ in het hiernamaals? ‘Individualiseren’ die ook, of juist niet? Wat zijn daarvan dan de effecten voor ons handelen in het hier en nu?

En wat heeft het in Nederland snel om zich heen grijpende ‘ietsisme’ ons op dit punt te bieden? Helpt het ons aan een nieuw steunpunt buiten de aarde waaraan we ons kunnen vastklampen? Kunnen we ons iets voorstellen bij een ‘Ietsbeeld’ dat het oude

Godsbeeld vervangt en bij een ‘ietsistisch’ hiernamaals? En hebben we daar dan wat aan voor ons goede gedrag?

Dat ik het nadenken over deze vragen eigenlijk wilde bewaren als traktatie voor mijn oude dag, is te verklaren uit mijn voorliefde voor ‘speculatieve sociologie’. Voor een kwalitatief socioloog is niets uitdagender dan het construeren en aannemelijk maken van beelden en samenhangen die uiteindelijk niet empirisch te bewijzen zijn. In dat genre vertegenwoordigt alles wat te maken heeft met het leven aan ‘gene zijde’ de absolute top. Er is geen onderwerp te bedenken dat zich minder leent voor empirische toetsing, en dat dus meer vrijheid biedt voor verantwoorde en minder verantwoorde constructies en hypotheses.

De uitdaging wordt nog groter door de stand van zaken op religiegebied zelf. Er is vermoedelijk nooit een tijd geweest waarin schrijven over dit soort onderwerpen zo’n speculatieve onderneming was als de onze. De officiële geloofsbeelden van de kerken zeggen weinig meer over wat de gelovigen feitelijk denken – bovendien lijken de grote kerken zelf ook een beetje de weg kwijt.

Als we willen weten wat voor bovennatuurlijke beelden de mensen erop na houden, moeten we dus bij henzelf te rade gaan – maar ook dat wordt er niet eenvoudiger op. Geloof is zozeer losgeraakt van algemeen aanvaarde, ‘objectieve’ noties dat het sterk aan bespreekbaarheid heeft ingeboet. Bij ontmoetingen met medepelgrims op de route naar Santiago werd ik getroffen door hun terughoudendheid als ik ze vroeg welke rol religie speelde bij hun besluit om de tocht te maken. Het verdwijnen van kerkelijke voorschriften en zekerheden heeft zulke vragen binnen het privédoein gebracht en bijna tot ongewenste intimiteiten gemaakt.

Ook opinieonderzoekers stuiten daardoor op moeilijkheden. Als mensen op eigen houtje uitmaken waarin ze geloven zonder ergens lid van te zijn – *believing without belonging*, in de woorden van godsdienstsocioloog Grace Davie – wordt het moeilijk om via enquêtes inzicht te krijgen in de werkelijke ontwikkelingen. De gebruikte termen hebben dan geen eenduidige betekenis meer, waardoor de betrouwbaarheid van het onderzoek twijfelachtig wordt:

MIJN BIJBELS

Vroeger had ieder protestants gezin een statenbijbel in huis, die van generatie op generatie werd doorgegeven en die voorin vaak een overzicht bevatte van de familiegeschiedenis. Bij mij staan drie bijbels in de kast, die samen een beeld geven van de achtergronden van mijn religieuze belangstelling.

Mijn eerste bijbel was het statenbijbeltje van mijn grootmoeder, die van hervormde komaf was. Voorin zit een oorkonde geplakt die vermeldt dat ze deze bijbel heeft gekregen in 1897, toen ze aftrad als lid van het 'Kindergenootschap voor Israël'. In die oorkonde wordt de wens uitgesproken dat ze altijd liefde zou voelen voor 'het oude Volk van God'. Nu, dat is gelukt want haar dochter, mijn moeder, trouwde met een jood en wist hem met hulp van haar familie levend door de oorlog te helpen.

In mijn tweede bijbel staat voorin geschreven: 'April 1985, Hooghalen'. 'Post Hooghalen' was het omineuze postadres van kamp Westerbork. Verschillende boeren uit de omgeving hadden ontsnapte kampbewoners onderdak geboden en verder geholpen, leerde ik toen ik een reportage maakte over de 'buren' van het kamp. De schoondochter van een van die boeren, Schutten op Oosthalen, gaf me deze bijbel cadeau, vertaling Nederlands Bijbelgenootschap.

Mijn derde bijbel is dezelfde vertaling, maar dan gedrukt in miniformaat op een soort vloeipapier. Ik vond hem na lang zoeken in 1989, toen ik een lichtgewicht bijbeltje nodig had voor mijn pelgrimstocht Compostela-Amsterdam. Een christelijk uitgeverijtje in Leeuwarden bleek het te kunnen leveren.

Ik ontleen de citaten in dit boek aan de Statenbijbel – waarvan de taal volgens de *Winkler Prins* 'in kracht, statigheid, zoetvloeiendheid, rijkdom en gewijzheid door niemand in Nederland overtroffen is.'

TER GEDACHTENIS

AAN HET

Kindergenootschap voor Israël,

wordt V,

Elizabeth Maria v. Wagtendonk

nu Gij afstreekt als lid van ons Kinderenootschap,
deze Bijbel uitgereikt, met den wensch en de
bede, dat Israëls Koning door den Heiligen Geest
steeds liefde in Uwe ziel uitstorte voor het oude
Volk van God.

AMSTERDAM,
26 December 1897

NAMENS HET BESTUUR:

F. M. A. Koiff.

President.

A. van O.

Secretaris.

P. Klaarenbuis.

Penningmeester.

meet je wel wat je denkt dat je meet?

Onderzoek naar godsdienstige beleving is tegenwoordig nog moeilijker dan onderzoek naar seks. Religiositeit en beelden van het bovennatuurlijke kunnen nog minder dan seksualiteit worden ‘gemeten’ aan de hand van eenduidig omschreven criteria. Bovendien worden we over seksualiteit steeds openhartiger, terwijl religie juist op weg is een privékwesitie te worden. Als mensen niet meer in simpele religieuze hokjes vallen onder te brengen, moeten ze méér van zichzelf laten zien als hen naar hun religieuze ideeën wordt gevraagd. Niet iedereen heeft daar zin in. Waarschijnlijk is dat een van de (minder vaak genoemde) redenen waarom veel mensen dan maar tegen de enquêteur zeggen dat ze in ‘iets’ geloven: dan zijn ze er vanaf.

Daarnaast laat het thema religie waarschijnlijk meer mensen dan vroeger onverschillig. Ook dat zou kunnen doorwerken in de resultaten van enquêtes. Bij het recente onderzoek *God in Nederland* weigerden veel mensen mee te werken uit ‘gebrek aan interesse’. Daarmee zou behalve de betrouwbaarheid ook de ‘geldigheid’ van het onderzoek in het geding kunnen komen: zijn de conclusies wel representatief voor de hele bevolking? Als vooral ‘geïnteresseerde’ mensen kunnen worden ondervraagd, komt er misschien een beeld uit de bus waarin de religiositeit van de Nederlanders wordt overschat.

Eigenlijk weten we dus maar heel weinig zeker over de manier waarop de religieuze opvattingen van mensen op het ogenblik veranderen. Erg? Voor mij niet. Des te meer reden om dan maar zelf aan het speculeren te slaan. Goddelijk speculeren!

Leeswijzer

Er komt nogal wat aan de orde in dit boek. Een samenvatting van de gevolgde gedachtegang kan dan ook geen kwaad. In hoofdstuk 1 geef ik om te beginnen een overzicht van de actuele religieuze veranderingen in West-Europa. In hoofdstuk 2 spits ik het verhaal toe

op Nederland, waar de ontkerkelijking nog sneller verloopt dan elders in ons werelddeel.

Met het wegvallen van kerkelijke zekerheden krijgen mensen meer de neiging om op religieus gebied dingen van elkaar over te nemen. Ook kerkgenootschappen gaan leentjebuur bij elkaar spelen, zoals ik beschrijf in hoofdstuk 3. Moreel belerende en vermanende aspecten van godsdienst worden daarbij van hun scherpe kantjes ontdaan.

Hoe kunnen we de recente veranderingen in Nederland en West-Europa plaatsen in de grote historische ontwikkeling van religieuze denkbeelden? Dat is het onderwerp van de hoofdstukken 4 tot en met 7. Hoofdstuk 4 gaat over de betekenis van het christelijk monotheïsme als ‘morele’ ontwikkelingsfase tussen het pantheïsme van onze voorouders en het ietsisme dat nu opkomt. God bracht ons de regels bij van goed en kwaad, maar maakte daarbij zelf ook een leerproces door. Vooral in de afgelopen eeuw werd hij steeds minder veeleisend en steeds minder ‘persoonlijk’. Over die ontwikkelingen gaat hoofdstuk 5.

Deze veranderingen in ons beeld van God en de gevolgen daarvan voor het morele aspect van religie, spitsen zich toe op de verwachtingen die mensen hebben van het hiernamaals. In hoofdstuk 6 geef ik een schets van de veranderingen in het christelijke idee van ‘dood-zijn’. Ook hier is een ontwikkeling te zien van persoonlijk en individueel naar vaag en abstract, en van streng en afschrikwekkend naar vriendelijk en positief.

In de middeleeuwen exploiteerde de kerk de angst voor het dood-zijn uit alle macht. Daarbij werd de moraal van schuld en beloning uitgewerkt in puur economische termen, wat voor Luther de aanleiding vormde om de reformatie te ontketenen. In hoofdstuk 7 ga ik in op de predestinatieleer, die de gedachte van beloning of straf in het hiernamaals radicaal verwierp en daarmee garant stond voor ‘zuivere’ intenties. De deugd moest zijn eigen beloning zijn.

Maar zijn zulke hoge verwachtingen nog wel reëel in een tijd waarin de globalisering alle leed van de wereld binnen ons gezichtsveld brengt? De confrontatie met al dat lijden brengt, zoals ik in hoofdstuk 8 beschrijf, een gevoel van ‘schuldige nalatigheid’ bij ons te weeg. Misschien moeten we op zoek naar aanvullingen en alternatieven voor het ‘grote verhaal’ van het kerkelijk christendom die beter zijn toegesneden op onze tijd.

Een van die aanvullingen zou kunnen liggen in de herinnering aan de grootscheepse volkenmoord in de Tweede Wereldoorlog. Dat is een ‘negatief’ verhaal, zoals ik in hoofdstuk 9 laat zien, maar ook een verhaal over goed en kwaad waarin mensen van allerlei religies en achtergronden elkaar kunnen vinden.

In zekere zin is ook Sinterklaas iemand die ‘negatieve’ verhalen vertelt: hij heeft de mond niet vol van vrijblijvende positieve praatjes, zoals de Kerstman, maar houdt ons voor hoe het níét moet. Kan ook de sint een rol spelen als moreel baken voor alle gezinden? Die vraag vormt het onderwerp van hoofdstuk 10.

Net als in het kerkelijk christendom spelen rituelen een belangrijke rol bij zulke ‘alternatieve’ vormen van gewetensbevestiging. In hoofdstuk 11 beschrijf ik deze nieuwe rituelen als ‘cascorituelen’, die veel ruimte laten voor individuele invulling en ook daardoor goed zijn toegesneden op onze tijd en op een multiculturele samenleving.

In de laatste vier hoofdstukken kom ik uit bij het actuele debat over de vraag of we God nog kunnen inzetten als hoeder van onze moraal. In hoofdstuk 12 beschrijf ik de nieuwe ideeën over het hierna maals die worden aangetroffen onder ‘ietsisten’. Valt daaraan nog een betekenis toe te kennen voor ons moreel handelen hier en nu? Of gaat de radicale gerichtheid van het ietsisme op zelfontplooiing juist hand in hand met de opkomst van een samenleving van ieder voor zich? Die vraag is het onderwerp van hoofdstuk 13.

Uit angst voor zo’n amorele samenleving hebben theologen en filosofen zich in allerlei bochten gewrongen om God toch nog – dood of levend – te kunnen inzetten voor de goede zaak. In

hoofdstuk 14 laat ik een serie van zulke constructies de revue passeren, met als conclusie dat geen enkele ervan zich leent voor blijvend gebruik. Voortaan moeten we in West-Europa onze normen ‘uit onszelf halen’, met dank aan het christelijk erfgoed.

Is dat een reden tot pessimisme? Je kunt ook zeggen, en dat doe ik in hoofdstuk 15, dat Nederland en West-Europa hiermee de kans hebben om iets unieks te laten zien. Niet alleen de metafysische beloningen voor goed gedrag vallen immers weg. Hetzelfde geldt in toenemende mate voor de beloningen in ons aardse bestaan. Solidariteit in het ‘werelddorp’ is anoniem en globaal, en daardoor onbaatzuchtig. Degenen die ervan profiteren, zijn onbekende mensen in verre landen. Juist postchristelijk Europa wordt uitgedaagd om ernst te maken met het christelijke ideaal dat ‘de deugd zijn eigen beloning is.’